

L'univers mexicà en la narrativa de Tísner, Pere Calders i Lluís Ferran de Pol: tres novel·les

MARIA CAMPILLO
Universitat Autònoma de Barcelona

Tísner i Mèxic: un idil·li

Crec que no és una exageració qualificar d'idil·li la relació d'Avel·lí Artís-Gener (Tísner) amb Mèxic. Hi va viure vint-i-sis anys, i al llarg de la seva obra periodística, narrativa, autobiogràfica o testimonial, n'ha donat proves incontestables, algunes de les quals constitueixen, directament, una declaració d'amor. I és que, lluny de quedar-se amb la pell externa de les coses, amb la tipicitat mexicana amb la qual hom pot envascar-se i no passar més enllà, Tísner va voler saber què hi havia darrere del folklore i dels prospectes turístics que fixen una postal del país, i darrere d'allò que hom defineix (o definia) com «la región más transparente», en mots de Carlos Fuentes. Durant el seu llarg exili, l'autor, curiós per naturalesa i de personalitat expansiva, va conèixer moltíssima gent i va fer molts amics. I no només del món intel·lectual i literari (Rulfo, Fuentes; i Gabo, amics íntims quan vivia al

D.F.) sinó que va tractar mexicans de tota mena, va treballar amb ells i va mirar de parlar com ells. Sobre això darrer en dono fe: quan parlava en espanyol, Tísner parlava mexicà.

Així, d'una banda, l'autor es va fer el propòsit d'explicar Mèxic als catalans, als habitants de «un país chico, que ejerce sin título».¹ I convençut que no hi ha realitat que no ofereixi moltes cares, va escriure el volum Mèxic, una radiografia i un munt de diapositives, que encapçala amb una declaració d'intencions:

Una gran majoria creu que Mèxic no és sinó una sinistra ronda de charros que s'empaiten a ganivetades o que, sobtadament, arraconen la guitarra a la taverna i se'n van a fer caure el govern.² Algú, al qual hem de plantar en la categoria dels ben informats, sap que aquell país va acollir esplèndidament els vençuts republicans, que produeix petroli, que beuen tequila [...] no trobaríem ningú que no conegués en «Cantinflas», però ja no és tan segur que hom entengui la profunditat i l'abast del seu paper de peladito i, encara menys, que persones de les nostres latituds sàpiguen què és, de debò, un peladito i quina és l'autèntica dimensió del personatge.

Mèxic és tot això: els charros i el Paricutín, el petroli i les ganivetades, La Verge de Guadalupe i les piràmides de Teotihuacán. I els mariachis i el jarabe tapatío i en «Cantinflas» i la bamba i la media bamba. Tot rigorosament

¹ Avel·lí Artís-Gener, Tísner, *Obres completes V, Narrativa testimonial*, 1, Barcelona, Pòrtic, 1994, p. 398.

² En un altre lloc, l'autor afirma que els tòpics sobre la «Revolució Mexicana i tota la seva polseguera de llegenda» li provoquen «un malestar semblant al que experimento quan trobo algú que imagina que nosaltres, els catalans, som una barreja d'almogàver i torero», Avel·lí Artís-Gener, Tísner, *Obres completes VI, Narrativa testimonial*, 2, Barcelona, Pòrtic, 1995, p. 13.

veritat. Però és tot això i molt més que això, infinitament més [...] Sembla talment que amb la imatge estereotipada, de pandereta, ja n'hi hagi ben bé prou. La qual cosa és injusta, com en fóra si algú creia que tota l'artesania de Catalunya solament sabia elaborar aquells esgarrifosos porrons amb barretina al broc gros. Potser per això m'ha entrat la pruija d'explicar la veritat sencera de Mèxic o, si més no, a intentar-ho. Aquest llibre s'erigeix en defensor de Mèxic i ningú no m'ha demanat que l'escrivis, llevat de la meva consciència. És la meva revolta contra el deformat perfil que Mèxic presenta a la perifèria. Fa quinze anys que vaig sortir definitivament de Mèxic per tal d'establir-me aquí, a casa meva, malgrat que Mèxic hagi estat rotundament casa meva durant més de vint-i-sis anys [...] Em penso que tots aquests anys transcorreguts m'atorguen una bona perspectiva. Les impressions d'han sedimentat i puc examinar assossegat el solatge.

Inevitablement, he de començar el meu al·legat amb una declaració amorosa: estimo Mèxic amb tota la meva ànima.³

Al llarg dels fulls d'aquest llibre i, també, del volum tercer de les seves memòries, que comprèn des del pas pel Coll d'Ares (formant part de l'exèrcit de la República) fins a tota l'estada a Mèxic (significativament, és el volum més llarg; passa de les cinc-centes pàgines), la informació sobre el país i els seus habitants

és immensa: informació històrica, geogràfica (el va recórrer tot), humana («la que més m'apassiona», diu cap al final),⁴ puntejada per un ric anecdotari ple d'humor i d'enginy, producte del tarannà de causeur que el caracteritza.

D'altra banda, no tot és narrativa testimonial a la seva obra, ni molt menys. Tísner és l'autor d'una fabulació molt important, pel seu valor literari i, també, pels pressupòsits ontològics que la presideixen. Em refereixo a *Paraules d'Opòton el Vell* (1968), una novel·la elaborada al llarg de tretze anys. L'autor, que va aprendre nàhuatl per al cas, va servir-se d'una sòlida documentació antropològica, lingüística i geogràfica per inventar una ficció històrica: el «descobriment» del Vell Món. El pretext narratiu és el clàssic «documental»: la descoberta d'un manuscrit redactat el segle XVI per Opòton, un vell asteca que ha estat testimoni i actor directe del descobriment de la Península Ibèrica (i, doncs, del continent europeu) pels mexicans. El protagonista narrador, com els cronistes espanyols, contempla i prova d'explicar una cultura que li costa reconèixer com a tal. I ho confon tot, absolutament tot, en una visió que converteix en absurds els comportaments naturals dels habitants «descoberts» a aquest «nou món» que és el Vell Astlan (el continent europeu).

Convé assenyalar que no es tracta tant d'una simple paròdia de la conquesta basada en un canvi —higiènic— del punt de vista (a l'in-

³ *Ibidem*, pp. 8-9.

⁴ Avel·lí Artís-Gener, Tísner, *Viure i Veure*/ 3, Barcelona, 1989, p. 479.

revés, les fonts de les cròniques d'Índies són molt ben llegides), com d'una crítica intencionada de la història, d'elaboració textual complexa, que qüestiona les certituds relatives als «universos culturals». Al text es barregen, com ha estat dit, els recursos del llibre de memòries, la relació de viatges, el relat de batalles i esdeveniments, amb tot de problemes relatius a la construcció narrativa: des de l'autoacreditació del jo testimonial a la problematització de la pròpia escriptura.⁵ Així, el contrast entre civilitzacions inclou multiplicitat d'aspectes, també semàntics, entorn del nom que hom posa a les coses i als esdeveniments, i com les «designacions» contenen les marques i els llevats ideològics:

Però abans cal que digui com vam servir-nos de males paraules des del començament, car ja he posat descobrir i tanmateix ho vam dir moltes vegades i era lletja paraula car descobrir vol dir treure la cobertora d'allò que hom troba tapat i el Vell Astlan no n'estava pas i de no haver anat tan esverats el bon seny ens hauria fet dir la paraula justa, que hauria estat encontrè, que res no estava tapat i ves d'on sortíem amb descobrir, diguem. I sempre vam dir-ne Descobriment i Descubridor el Tlacateca i, a la llarga, en vam rebre càstic del bon Déu, car ell no perdona lleugereses.»⁶

Pere Calders i Mèxic: els noms i les coses

Tampoc no és estrictament realista l'obra de Pere Calders ambientada a Mèxic, ni tan sols *L'ombra de l'atzavara*, que l'autor va presentar (per raons epocals, a hores d'ara ben estudiades) com a realista i com a testimonial. Perquè Calders és sempre Calders, i el seu mecanisme de construcció dels personatges, fins i tot d'ell mateix com a personatge, no passa per la mimesi, la qual cosa no vol dir que no arribi a la realitat d'una manera absolutament exacta. Poques coses com els contes de Gent de l'alta vall (1957), o la narració *Aquí descansa Nevarres* (1967) recullen millor el que l'autor va definir com «la rara, petita i desesperada història de l'indi», que ha quedat progressivament en terra de ningú i per al qual tota possibilitat de vida digna s'ha fet inviable.

Calders, a la seva novel·la, presenta el mateix problema que presentava Tísner a l'*Opòton* (bàsicament, l'equívoc sobre els universos culturals) però des d'un altre angle i, sobretot, des d'un altre procediment. Com ha escrit Jordi Castellanos, *L'ombra de l'atzavara* és allò que el títol denota: una novel·la sobre la condició humana deliberadament construïda sobre estereotips. En efecte, el protagonista, Joan Deltell, és un d'aquells personatges caldersians que, des d'una certa ingenuïtat no exempta

⁵ Vegeu Carlos Guzmán Moncada, *Una geografia imaginària: Mèxic i la narrativa catalana de l'exili*, València, Tres i Quatre, 2008, especialment «El món indígena com a alteritat radical», pp. 241-274. Aquest llibre, fruit d'una tesi doctoral presentada a la UAB i premiat als «Octubre» de València en la modalitat d'assaig, és el més complet sobre el tema mexicà en la narrativa catalana. Per a Tísner en concret, vegeu també Carlos Guzmán Moncada, *En el mirall de l'altre. Paraules d'Opòton el Vell. L'escriptura dialògica d'Avel·lí Artís-Gener*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004.

⁶ Capítol sisè. No cito pàgines perquè el lector pugui consultar el text en qualsevol de les edicions, o traduccions a l'espanyol (castellana i mexicana), de l'obra.

de malícia i a través d'una actuació que vol ser lògica, posen de manifest les perversions que envolten els comportaments personals i socials. L'exili, com a espai en el qual entren en joc identitats i alteritats, és un marc perfecte en el qual plantejar aquesta mirada incisiva, ben pròpia de l'autor.

A L'ombra de l'atzavara el sentit de l'alteritat es produeix en una doble direcció, la laboral i la personal: els empleats de la impremta que ha muntat el protagonista, Joan Deltell, el miren com si fos una raresa, algú entestat a canviar el funcionament inveterat de les coses. El front domèstic no resulta millor: la seva dona, Adela (un estereotip diàfan, com ho és el veí, Don Lupe) havia cregut guanyar un estatus en casar-se amb un gatxupín i, en el seu lloc, hi troba un personatge enyoradís, incapaç d'enfrontar-se al present, de treure'n profit, de triomfar i enriquir-se, de convertir-se en indiano, en definitiva. A l'inrevés, el creu un menso (és a dir una espècie de babau) que «no tenia res a veure amb l'espanyol gatxupin, odiat i admirat alhora pel seu estil de plantar bandera i obrir-se pas a cops de colze, amb una traça constant a fer diners». Amb el menypreu d'Adela i de la sogra, envoltat per una domesticitat mexicanitzada i ofegadora, en Deltell se sent objecte d'una colonització a la inversa. I a més, ja veu que la dona no voldrà mai tornar a Catalunya: «No estic disposada a passar tota la vida en un Orfeó Català gran, voltada de mensos!».

Però, és clar, el menso no vol identificar-se amb els europeus que volen imposar la seva

visió del món als mexicans, perquè ell, com a exiliat, no hi ha anat a cercar-hi fortuna ni a convertir ningú. Don Lupe sosté que en tots els àmbits de la realitat (la vida política, cultural, moral...) els blancs pateixen d'una miopia restrictiva, i no ho poden evitar: «el que es bo per a vostès, els sembla que ha d'ésser bo per a tothom: de llibertat només n'hi ha una, la que vostès han inventat i desitgen». L'actitud de Deltell, davant de les generalitzacions que fa Don Lupe sobre la manera arrogant i impositiva dels gatxupines, és força clara:

No. El senyor Joan Deltell, barceloní blanc, extraviat en terres d'Amèrica, no estava segur que tot allò pogués salvar l'indi. És més: dubtava que tingués ganes de salvar-lo, estava cordialment disposat a deixar-lo tal com l'havia trobat. Però, en el fons del fons, reconeixia que Don Lupe tenia raó i li sabia una mica de greu que l'atzar l'hagués portat a simbolitzar la raça que empenyia les altres a empaitar la felicitat traient el fetge per la boca. No es veia amb cor d'exportar una felicitat que ell mateix no havia trobat mai.⁷

⁷ Pere Calders, *L'ombra de l'atzavara*, capítol III.

Tanmateix, malgrat que Don Lupe l'inclouï en aquest vostès genèric (un vostès «que volia dir l'uropeu de mirada encesa i ànima abrusada, el blanc que ho arrasava tot en una redempció que portava a tot arreu amb la bandera desplegada de les seves conviccions»), el protagonista només representa els colonitzadors molt a la baixa, com li recorda contínuament Adela, victoriosa en el front domèstic. Conseqüentment, des de l'angle dels exiliats «triomfadors», del món dels afortunats que han «fet l'Amèrica», Deltell és un fracassat; de la mateixa manera que Don Lupe és un romàntic «ressentit amb la seva revolució mexicana, perquè havia deixat a mig fer la feina començada».

Per tant, estereotips a banda i banda: de la catalana i de la mexicana;⁸ estereotips ben ajustats a les seves lleis «convencionals», i que confirmen allò que ja sabíem (i que per a l'autor és un principi de descodificació de la realitat) que «el nom fa la cosa o almenys ajuda a indicar-la amb una gran aproximació».⁹ Aquí hi ha el nucli de la novel·la: un exiliat és algú que fa per tornar a la pàtria; un indiano és algú que fa l'Amèrica. I aquestes coses no admeten succedanis, ni jugar amb la idea del retorn, per un cantó, ni el joc de treure la rifa (i, doncs, fer-se ric de sobte) per l'altre.

I és que aquests estereotips, propis de tota la literatura antipsicologista de Calders, s'im-

posen sobre uns personatges «de la realitat» moguts per l'atzar de la història (i l'exili, dins el context de l'obra caldersiana, no deixa de ser una forma d'atzar); uns personatges que representen uns exiliats polítics, però també, com tots els personatges caldersians, uns éssers fràgils que volen i dolen i que, com el protagonista del conte «La ratlla i el desig» (de Cròniques de la veritat oculta, 1955) no saben mai si són més poetes que agrimensors o més agrimensors que poetes, o bé si hi ha alguna altra possibilitat que els pugui assegurar «una tria afortunada».

Lluís Ferran de Pol i Mèxic: els mites primigenis

Si Tísner i Calders es diferencien pel mode literari, Lluís Ferran de Pol es diferencia encara de tots dos pel tractament dels mites mexicans. En efecte, el primer llibre que Ferran de Pol va publicar a la postguerra va ser Abans de l'alba (1954) una novel·la curta, reelaboració per a infants del Popol-Vuh (Llibre del Consell o de la Comunitat), compilació de les tradicions sagrades maià-quitxés redactada en quitxé entre 1554 i 1558. Es tracta d'una cosmogonia que confirma l'autor en la concepció del mite com a conformador i revelador de l'univers. Així a La ciutat i el tròpic (1956) l'autor integra l'interès per la realitat dins aquesta concepció

⁸ Segueixo la darrera i molt convincent lectura de l'obra: Jordi Castellanos, «L'ombra de l'atzavara: un viatge especial a l'alteritat», dins Maria Campillo (ed.), Llegir l'exili, Barcelona, L'Avenç, 2011, ps. 223-236. Vegeu també Carlos Guzmán Moncada, Un exilio horizontal. Pere Calders i México, México, El Colegio de Jalisco, 2006 i Carme Gregori, Tòpics i subversions de la tradició fantàstica, Barcelona, PAM, 2006, p. 85-96.

⁹ Per a la guerra o l'exili com a «gèneres convencionals de la realitat», vegeu Maria Campillo, «Els mecanismes narratius de la catàstrofe» dins DD.AA., Pere Calders i el seu temps, Barcelona, PAM, 2003, p. 233-253.

mítica: dins uns paràmetres realistes, en bona part relacionables amb la pròpia experiència de l'exili, explora a través del mite el sentit últim de la condició humana, perquè la realitat circumstancial, múltiple i contradictòria, inexplicable sovint, remet a una altra realitat subjacent, única, que per damunt de les variables aparents determina les constants del comportament humà.

El tractament del mite com a forma de revelació, és a dir, d'explicació autèntica de la realitat presideixen també *Érem quatre* (1960), una novel·la que narra, amb un bagatge documental considerable, l'aventura de quatre arqueòlegs a la recerca d'una ciutat perduda.¹⁰ Una recerca en totes direccions, també la del passat mexicà, en un moment de reconstrucció nacional postrevolucionària. Com ha estat remarcat, la creació del personatge del professor

mexicà Leopoldo Enguiano, encarna esplèndidament el sentit que Ferran atorga a la Revolució com a força genètica, com a matriu generadora d'on havia de sortir la idea de l'«home nou» [...] Aquests supòsits estableixen alhora un lligam indestriable amb el rerefons i la figuració mítica prehispanica que s'hi fa present, fins al punt que sí, al llarg d'aquesta obra, passat, present i futur conflueixen a molts diversos nivells, és sobretot a la complexa constitució d'aquest personatge: eix narratiu, centre simbòlic i figura mítica, la identificació del qual amb el déu Qutzacocòatl és tan sols el punt de partida per a emprendre la interpretació del conjunt de la novel·la.¹¹

La recerca de la perduda Tol·lan estarà presidida, però, per la fatalitat i, finalment, pel fracàs. Perquè és també, en efecte, la fatalitat (una força que estableix el seu correlat real amb el fracàs)¹² allò que impera en les trajectòries vitals dels quatre protagonistes. Així, els personatges de la novel·la encarnen des d'una consciència central (la d'un català derrotat a la guerra, exiliat a Mèxic) quatre consciències o quatre representacions del món que devenen emblemàtiques i que constitueixen, en la seva suma, la imatge de la totalitat humana. El quatre és, des de la filosofia grega, el nombre perfecte, el dels quatre elements primaris, el que correspon a l'home; un nombre que té la seva

¹⁰ Com ens recorda la introducció del mateix Ferran de Pol, a partir d'algunes dades coetànies i de la versió del mite de Qutzacòatl en la versió de Sahagun a la *Historia general de las cosas de Nueva España*, el text basteix una ficció amb una sèrie de referents històrics, llegendaris, mítics i simbòlics al servei d'una totalitat narrativa autònoma.

¹¹ Carlos Guzman Moncada, *Una geografia imaginària...*, op. cit., p. 204.

¹² Vegeu Maria Campillo, «Érem quatre, la fatalitat i el pes de les coses», monogràfic Lluís Ferran de Pol, *Quaderns d'Estudis Arenyencs*, n. 5 (setembre 1997), pp. 40-43.

traducció en la mitologia tolteca en els quatre déus que els personatges representen; i que té, en la civilització occidental, la seva versió teocèntrica encarnada, en la tradició catalana, en la filosofia de Ramon Llull.

La cosmogonia construïda per l'autor unifica les tradicions culturals en atribuir als personatges la representació simbòlica dels déus tolteques en virtut d'unes tipologies que recullen, alhora, caracteritzacions humanes universals; de forma i manera que la dualitat entre el primitiu i el modern, entre civilitzacions diverses, entre ciutat i tròpic, entre instint i raó, entre Europa i Amèrica,¹³ sembla, «aparentment» esborrar-se. Perquè en efecte, la imputació simbòlica de Quetzacòalt «senyor de vent», déu de la civilització, al professor Leopoldo Enguiano, es basa en el seu caràcter i en la seva apassionada creença en el descobriment d'una civilització; i com s'afirma, «descobrir una ciutat enterrada és com crear-la». Igualment l'irlandès Patrick representa Tlàloc, «el déu de l'aigua», per les característiques de la seva personalitat pragmàtica, contraposada a la del català Pau (entusiasta de causes perdudes i que representa Xiutecutei, el «déu del foc») i a la idealista Hedwig, que figura Xoxiquetzal, la deessa de la bellesa i de l'amor.

Com dèiem, aquestes representacions no són abstractes: es produeixen, en els personatges, a través d'unes històries individuals, amb el pes de les circumstàncies individuals, començant per l'origen de tots ells (el mexicà en reconstrucció nacional, el català perdedor d'una guerra i d'un país, l'irlandès americanit-

zat que nega els orígens, l'alemanya amb mala consciència nacional); però remetent a unes nocions que poden veure's com a col·lectives.

I és que allò que iguala totes les experiències és el fracàs, per damunt d'orígens, temperaments, ideologies, propòsits, accions o no accions; és la condemna, la forma de pèrdua que presideix la raça humana, regida sempre i en tots els casos, al llarg de la història i des de la remota civilització tolteca, per les distintes formes de derrota que comporta la fatalitat: individual, de grup, col·lectiva, nacional. El mite (la civilització tolteca i la troballa del jaguar que la representa) en posar al descobert la seva profunda essència (la dualitat entre la realitat i la seva representació) devé revelador, però de cap manera identificador. El mite explica, però no redimeix i, doncs, les duríssimes conseqüències d'aquesta operació gens innòcua, la de la indagació sobre el substrat de la consciència humana que s'enfronta a la veritat nua, són dramàtiques: res ni ningú no arribarà enlloc. Establerta aquesta conclusió, que remet a la presència de la fatalitat en la vida humana universal, es tanca la novel·la.

Als tres autors, Tísner, Calders, Ferran de Pol, l'univers mexicà els proporciona, doncs, una matèria literària que va molt més enllà de la descoberta d'un paisatge o de l'adscripció mecànica a algun dels models del realisme testimonial. Una matèria que serveix per atènyer la falla, l'estereotip o el mite com a formes d'indagació de la condició humana universal, amb els seus errors, els seus fracassos i les seves pèrdues. ■

¹³ Una dualitat molt precisament formulada al magistral relat «Naufragis», del llibre *La ciutat i el tròpic* (1956).

Bibliografia de referència

- ARITZETA, Margarida, «Les novel·les de l'exili americana», dins Miscel·lània Joan Gili, Barcelona, PAM-AILLC, 1988, p. 13-30.
- CAMPILLO, Maria, «Els escriptors catalans exiliats» i l'«Amèrica furienta», IV Jornades d'Estudis Catalano-Americans, Barcelona, Generalitat de Catalunya—Comissió Amèrica Catalunya, 1992, pp. 57-64. Recollit a Julia Guillamón [ed.], *Narrativa catalana de l'exili*, Barcelona, Galaxia Gutenberg, 2005, pp. 17-29.
- CAMPILLO, Maria i CASTELLANOS, Jordi, *El conte i La novel·la*, dins *Història de la literatura catalana*, vol. XI [La postguerra], Barcelona, Ariel, 1988, pp. 12-34 i 97-103.
- CASTELLANOS, Jordi, «Ferran de Pol, entre la Ciutat i el Tròpic», Pròleg a Lluís Ferran de Pol, *La ciutat i el tròpic*, Barcelona, Laia, 1985.
- DD.AA., *Homenatge a Lluís Ferran de Pol*, Arenys de Mar, Ajuntament d'Arenys de Mar, 1993.
- DD.AA., *Tísner: Miscelània d'homenatge*, Barcelona, PAM, 1996.
- DD.AA., *Pere Calders i el seu temps*, Barcelona, PAM, 2003.
- DD.AA., *Llegir l'exili*, Barcelona, L'Avenç, 2011.
- GARCIA RAFFI, Josep-Vicent, *Lluís Ferran de Pol i Mèxic: literatura i periodisme*, Barcelona, PAM/Ajuntament d'Arenys de Mar, 1998.
- GARCIA RAFFI, Josep-Vicent, «Lluís Ferran de Pol, la historiografia mexicana i les cultures indígenes», dins Assumpta Bernal et al. [ed.], *Narrativa i història*, València, Universitat de València (Quaderns de Filologia. Estudis Literaris 7), 2002, pp. 163-175.
- GREGORI, Carme, «L'ombra de l'atzavara de Pere Calders i el realisme històric», dins Assumpta Bernal et al. [ed.], *Realisme i compromís en la narrativa de la postguerra europea*, Barcelona, PAM, 2002, pp. 447-475.
- , «Mèxic en l'obra de Pere Calders», *Caplletra*, 36 (primavera de 2004), pp. 195-216.
- GUZMÁN MONCADA, Carlos, *En el mirall de l'altre. Paraules d'Opòton el Vell. L'escriptura dialògica d'Avel·lí Artís-Gener*, Barcelona, PAM, 2004.
- , *Un exilio horizontal. Pere Calders i México*, México, El Colegio de Jalisco, 2006.
- , *Una geografia imaginària: Mèxic i la narrativa catalana de l'exili*, València, Tres i Quatre, 2008.
- MELCION, Joan, «Estudi introductori» a Pere Calders, *Aquí descansa Nevares i altres narracions mexicanes*, Barcelona, Edicions 62, 1980, pp. 7-31.
- NOGUER FERRER, Marta i Guzmán Moncada, Carlos, «Estudio preliminar. Mèxic i la literatura catalana del exili», dins M. Noguier Ferrer i C. Guzmán Moncada [compiladores y traductores de los textos del volumen, 504 pp.], *Una voz entre las otras*, México, Fondo de Cultura Económica, pp. 11-54.

Fecha de recepción: 24 de junio de 2015
 Fecha de aprobación: 19 de octubre de 2015